

UDK:740

Bobir NEGMATOV,

O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasi professori, falsafa fanlari nomzodi

E-mail: gulruh.nematova@mail.ru

falsafa fanlari doktori, professor G.T.Mahmudova taqrizi asosida

GUMANISTIK MEROS VA INSON MA'NAVYIY-AXLOQIY KAMOLATI

Annotsatsiya

Maqolada Markaziy Osiyo gumanistik merosining rivojlanish evolyusiyasi, muhim xususiyatlari va asosiy bosqichlari manbalar asosida tahlil qilingan. Diyorimizda yashab ijod qilgan buyuk ajdodlarimizning insonparvarlik qarashlari bayon qilingan hamda ularning ma'naviyat rivojidagi o'rni, barkamol avlodni tarbiyalashdagi ahamiyati ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Gumanizm, "Avesto", zardushtiylik, aqidaparastlik, ratsionalizm, jadidchilik, murshid, Italiya Renessansi mutafakkir.

HUMANISTIC HERITAGE AND HUMAN SPIRITUAL-MORAL DEVELOPMENT

Annotation

The article analyzes the development evolution, important features and main stages of the humanistic heritage of Central Asia based on sources. The humanitarian views of our great ancestors who lived and worked in our land were described, and their role in the development of spirituality and their importance in raising a mature generation was shown.

Key words: Humanism, "Avesta", zoroastrianism, fanaticism, rationalism, jadidism, murshid, Italian Renaissance, thinker.

ГУМАНИСТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЕ РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

В статье на основе источников анализируется эволюция развития, важные особенности и основные этапы гуманистического наследия Центральной Азии. Описаны гуманитарные воззрения наших великих предков, живших и творивших на нашей земле, показана их роль в развитии духовности и значение в воспитании зрелого поколения.

Ключевые слова: Гуманизм, "Авеста", зороастризм, фанатизм, рационализм, джадидизм, муршид, итальянский мыслитель эпохи Возрождение.

Kirish. Mamlakatimizda inson va uning qadr-qimmatini, fuqarolarning manfaati va huquqini himoya qilish, unga har tomonlama g'amxo'rlik ko'rsatish, yoshlarni ma'naviy-axloqiy yuksalishi va barkamol inson shaxsini tarbiyalashga katta e'tibor qaratilmoqda. Chunki, buyuk kelajak ma'naviy barkamol insonlarga tayangandagina yaratiladi, qad ko'taradi, ya'ni ma'naviy barkamol insonlarga buyuk kelajakni yarata oladilar. Ma'naviy barkamollik insonning dunyoqarashi, e'tiqodi, ruh iyati, xulq-atvor normalari, axloq-odobi bilan bevosita aloqadorligi bilan ajralib turadi. Ma'naviy barkamol kishilar xalq taqdiri va farovonligi, Vatan taqdiri va uning ravnaqini o'ylaydilar. Ular mutelikda, qaramlikda yashashni istamaydilar.

Ma'lumki, xalqimizga azaldan kattalar va ota-onalarni hurmat qilish, o'z Vataniga mehr-muhabbat, boshqa millat va elatlarga xayrixohlik ko'rsatish, ochiq ko'ngillilik, boshqalarning g'amiga, qayg'u-tashvishiga sherik bo'lish, o'zaro yordam, mehmondo'stlik, mehnatsevarlik va boshqa insonparvarlik qadriyatlarini xos bo'lib kelgan. Ayniqsa, diyorimizdan yetishib chiqqan alloma va mutafakkirlar, faylasuf va donishmandlarning biz uchun ibrat bo'lishga arziydigan gumanistik qarashlari, an'analari hozirgi kunda ham yosh avlodni insonparvar shaxs qilib tarbiyalashda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Bu borada o'tmish avlod-ajdodlarimiz qoldirgan gumanistik qadriyatlarni nazariy-falsafiy jihatdan o'rganish, ularni yoshlar ongiga singdirish dolzarb vazifalardan biridir.

Gumanizm – lotincha humanus so'zidan olingan bo'lib, odamiylik, insonparvarlik degan ma'nolarni bildiradi.

Ushbu atama Yevropa va boshqa mamlakatlar olimlari tomonidan XIX asrning boshlarida qo'llanila boshlandi. O'z navbatida, insonparvarlik – odamlarga g'amxo'rlik va yaxshilik qilish, ularga mehr-muruvvatli bo'lish, moddiy va ma'naviy jihatdan yordam ko'rsatishni bildiruvchi tushunchadir. U odamzotning qadri, erkinligi, qobiliyati va fazilatlarini kamolga yetkazish uchun kurashish, insonning baxt-saodati, adolatli va farovon hayoti, teng huquqligi, tinchligini ta'minlashni taqozo etadi. Gumanizm inson shaxsini ulug'laydi, boshqa jonzotlardan afzalligini asoslaydi va insonda haqiqiy odamiylik xislatlarini yuksaltirishga ko'maklashadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Insonparvarlikning eng muhim xususiyatlaridan biri uning asosini axloq va xulq-odob qoidalari tashkil qilishidir. Lekin gumanizm faqat axloq bilan chegaralanib qolmasdan, balki ijtimoiy hayot va ma'naviyatning barcha jabhalariga taalluqli keng tushunchadir. Muayyan gumanistik qadriyatlarining turli xalqlarda namoyon bo'lishi haqida sharqshunos olim N.I.Konrad shunday fikr bildiradi: "Xitoy mutafakkirlari gumanizmni insonning o'z-o'zini takomillashtirish qobiliyati ma'nosida tushungan bo'lsalar, Italiya Renessansining buyuk namoyandalari esa, gumanizm deganda odamning aqliy qobiliyatini o'stirish deb bilganlar. O'rta Osiyo va Eron mutafakkirlari inson shaxsining xulq-odobi va axloqiy fazilatlariga e'tibor berganlar" [1].

Ma'naviyatimizning tarkibiy qismi bo'lmish insonparvarlik o'zining uzoq tarixiga ega. Jamiyatning rivojlanishi, madaniyat va ma'naviyatning yuksalishi, xalq

moddiy ahvolini yaxshilani b borishi, hukmdorlarning mamlakatni odilona boshqaruvi, xalqning g'am-tashvishini o'ylashi, ularga mehr-shafqatli bo'lishi – bularning hammasi kishilaro munosabatda insonparvarlikning qaror topishi hamda kuchayishiga olib kelgan. Insonparvarlik, gumanizm ma'naviyatning boshqa soharlarida bo'lganidek, vorisiylik asosida taraqqiy etgan. Bir davrda yoki tuzumda gumanizm sohasida erishilgan yutuqlar, tajribalar keyingi avlodlar uchun bilim manbai bo'lib xizmat qilgan. Insonparvarlik ijtimoiy taraqqiyotning turli bosqichlarida rivojlanib borgan, davr va zamonlar o'tishi bilan insonparvarlik qadriyatlarini o'sib va yig'ilib borgan. Insonparvarlikdagi mana shu vorisiylik, uzluksizlik tarixiy taraqqiyotning hamma davrlariga xos bo'lib, hozirgi mustaqillik sharoitida insonparvarlik rivoji uchun g'oyaviy manba bo'lib xizmat qilmoqda. Buni ajdodlarimiz tomonidan bizga qoldirilgan betakror gumanistik merosda o'z aksini topganligini ko'rishimiz mumkin.

Chunonchi, zardushtiylikning muqaddas kitobi bo'lmish "Avesto"da inson shaxsi, uning g'am-tashvishlari, ezgulikka intilishi, bunyodkorlik mehnati, xulq-odobi, o'zgalarga yordami, mehr-shafqatli, oliy himmatli bo'lishi to'g'risida fikrlar ilgari suriladi. Unda ilgari surilgan "ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal" axloqiy poklik, insonlarni komillikka yetaklovchi ruhni anglatadi.

Zardushtiylikning insonparvarlik falsafasida inson o'zida yaxshilikni, imon-e'tiqodni o'zida mujassamlashtirgan, uning xatti-harakatlari, faoliyati insonparvarlikka yo'naltirilgan, barkamol inson tarbiyasiga qaratilgan bo'lishi lozim. Zardusht kishilarni doimo ezgulikka, insof va ahil yashashga, adolatsizlik, nohaqlik, g'arazgo'ylik, yovuzlik, firibgarlik, yomonlik, yolg'onchilik va shularga o'xshash insoniylik martabasiga zid bo'lgan yaramas va tuban illatlarga qarshi kurashga da'vat etadi.

Gumanistik merosning rivojlanishida islom dini va falsafasi muhim o'rin egallaydi. Islom dinida yetim-yesirlarga mehr va muruvvat, xayr-ehson ko'rsatish va yordam berishdir. Bu insonparvarlik va odamiylikning yuksak ko'rinishidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Islom falsafasida bilimdonlik, ilm-ma'rifatni egallashga alohida qaratiladi. Chunki u yaxshilik, odamiylik va donolikning belgisidir. Qadimdan insonlar ilm-ma'rifatga intilganlar, jaholatparastlik, nodonlik va savodsizlikni qoralaganlar. Bugungi murakkab sharoitda oldimizga turgan muhim vazifa xalq orasida, ayniqsa, yoshlar orasida islom dinidagi gumanistik qadriyatlarni keng targ'ib qilishdan iborat bo'lishi kerak.

Sharqda gumanistik an'analarning shakllanishi va rivojlanishi buyuk alloma Abu Nasr Forobiyning nomi bilan chambarchas bog'liq. Chunki u musulmon Sharqda birinchi bo'lib insonparvarlik va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan tuzum, insonlarni kamolotga va baxt-saodatga yetaklaydigan mukammal jamoa haqida o'z ta'limotini yaratadi.

Darhaqiqat, Forobiy o'zining falsafiy ta'limotida jamiyat va insonning o'zaro munosabati, odamiylik, adolat, mukammal jamoa, komil inson, baxt-saodatga erishuv yo'llari kabi masalalarni tahlil qilganda, ularga nazariy-falsafiy, ratsionalistik, umuminsoniy va gumanistik mezonlar nuqtai nazaridan yondashadi.

Forobiy buyuk gumanist sifatida o'zining ijtimoiy-falsafiy, siyosiy qarashlarining markaziga insonni, uning maqsad-muddolarini o'rganishni, axloqiy kamolot va baxt-saodatga erishuv yo'llarini ko'rsatishni qo'yadi. Axloqiy kamolot deganda, alloma xayr-ehsonli ishlar, go'zal insoniy fazilatlarini tushunadi. Axloqiy kamolotga xalaqit beruvchi salbiy illatlarga esa dangasalik, bilimsizlik, nodonlik, hunarsizlik kiradi. "Haqiqatda, - deydi u, - har bir borliq hech so'zsiz o'z vujudiga o'ziga xos bo'lgan martaba – eng yuksak kamolotga erishish uchun borliqqa kelgan. Inson uchun xos

bo'lgan bu kamolotning nomi eng yetuk baxt-saodat deb ataladi" [2].

AKomil inson, mutafakkirning nazarida, bilimdon, aqlli, zukko, odil, sofdil, kamtar, xushfe'l, jamiyat manfaatini ko'zlovchi, odamlar to'g'risida g'amxo'rlik qiluvchi, haqiqatni sevuvchi, g'ururli va boshqa fazilatlar sohibi bo'lishi lozim.

Forobiy aql, ilm-ma'rifat va axloqning o'zaro bog'liqligini ta'kidlab, ularni baxt-saodatga erishishning asosiy vositasi deb biladi. Uningcha, baxt-saodatga inson o'zicha, birdaniga erisha olmaydi. U odamdan faol aql, mehnat, bilim va nafsini tiyishni talab qiladi. "Baxt-saodatga erishishning birdan-bir yo'li barcha ezgu ishlarni xayrli niyatlar ila bajarish, fazilatli amallarga tayanish barobarida razolat va baxtsizlik kelib chiqarish mumkin bo'lgan ishlardan o'zini tiya bilishidir", - deydi mutafakkir [3].

Tahlil va natijalar. Bashariyatning ulug' mutafakkirlaridan biri Abu Ali ibn Sinoning insonparvarlik qarashlari esa uning inson sog'lig'i, sihat-salamatligi to'g'risida g'amxo'rlik qilishi odamning umrini turli davolash usullarini qo'llab uzaytirishi, davlatni oqilona boshqarish va hukmdorning o'z qo'l ostidagilarga adolatli va rahmdil bo'lishi, inson va uning fazilatlarini yuksaklikka ko'tarish, ta'lim-tarbiya, axloq va xulq-odob haqida aytgan fikrlarida namoyon bo'ladi.

Ibn Sino talqinida, yaxshilik keng ma'noni anglatuvchi axloqiy tushunchadir. Yaxshilik faollikka, yomonlik esa sustkashlikka kiradi. Dunyoda nimaiki mavjud bo'lsa, o'z tabiatiga ko'ra, kamolotga intiladi. Mana shu kamolot yaxshilikdir. Ashyolarga xos bo'lgan nuqsonlar yomonlikdir. Yomonlik predmetlarning mohiyatida bo'lganda uni ichki rivojlantirishdan to'xtatib qo'yadi, hodisalarga xos bo'lsa, umumiy taraqqiyotga to'sqinlik qiladi.

Ibn Sino bolaning kamolotga yetishida, uni sog'-salomat o'sishida tibbiyotning o'rni beqiyos ekanligini ta'kidlash bilan birga jismoniy tarbiyaga ham alohida e'tibor qaratadi. Uning fikricha, agar badan tarbiyasi to'g'ri olib borilsa, u kishi tanasiga yengillik beradi, unda tug'ma issiqlikni oshiradi: "badan tarbiya kishini chuqur va ketma-ket nafas olishga majbur qiluvchi ixtiyoriy harakatdir. Mo'tadil ravishda va o'z vaqtda badan tarbiya bilan shug'ullanuvchi odam buzilgan xiltlar tufayli kelgan kasalliklarning va mijoz hamda ilgari o'tgan kasalliklar tufayli keluvchi kasalliklarning davosiga muhtoj bo'lmaydi" [4]

Gumanistik qarashlar rivojida temuriylar davri alohida o'rin tutadi. Chunki bu davrda inson shaxsiga e'tibor kuchaydi, uning eng yaxshi xislatlari qadr topdi, shirinsuxanlik, xushmuomalalik, madaniy va falsafiy merosga qiziqish, inson aql-zakovati, donoligi, ichki ruhiy olami, go'zalligi va nafosatini tasvirlash, undagi erkinlikka, bilimni egallashga intilish, vatanparvarlik, shijoatkorlik, ma'naviy-ruhiy poklanish, barkamol avlodni tarbiyalash, insof va diyonat, bag'rikenglik, adolat va haqiqat uchun kurash – o'sha davrning muhim belgisiga aylandi.

Xususan, bu davr gumanistik fikrlar rivojini buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiysiz tasavvur etib bo'lmaydi. Navoiy butun umr odamiylikni kuyladi, insonning g'am-tashvishlari, orzu-umidlari, baxt-saodati haqida o'yladi, insonlarga yaxshilik qilish, mehr-shafqat va muruvvat ko'rsatish, beva-bechora va muhtojlarga yordam berish, komil insonni tarbiyalash haqida so'z yuritdi.

Sharqning buyuk mutafakkiri Navoiy aqlning kuchiga katta baho beradi. Aql, garchi dunyodagi hamma narsalarni bila olmasa ham, uning yordamida koinotning sir-asroriga, murakkab hodisalarning mohiyatiga yeta oladi, yaxshilik va yomonlikni bir-biridan farq qila oladi. Shuning uchun ul zot aqlli kishilardan ibrat olishga, ularning nasihatiga, garchi achchiq bo'lsa ham quloq solishga, donolarning o'gitlari va

hikmatli so'zlaridan bahramand bo'lishga odamlarni da'vat etadi.

Navoiy ilm haqida fikr yuritar ekan, agar podshoh bilimdon, aqlli bo'lsa, ilmning qadriga yetsa, u boshqargan mamlakatda tinchlik va osoyishtalik hukm suradi, olimlar ko'payadi, ilm-fan ravnaq topadi, degan fikrni bildiradi. Shu bilan birga mutafakkir nodonlik va johillik, bilimsizlikni qoralaydi. U o'zining "Mahbub ul-qulub" asarida ilmni o'rganib, unga amal qilmagan kishilar haqida so'z yuritib, ularni "urug' sochib hosil ololmagan" dehqonga qiyoslaydi. Boshqa bir joyda esa fosiq olim bilan davlatmand baxilni bir-biriga taqqoslab, "bu ikki kishi umrni bekorga o'tkazdi va go'rga hasrat va armon olib ketdi. Biri buki, ilm o'rganishga mashaqqat chekti – amal qilmadi, biri buki, mol yig'ishga mehnat qildi, sarf qilishni bilmadi" [5], - deydi.

Alisher Navoiy asarlarida har tomonlama rivojlangan, barkamol insonning qiyofasi, uning komilligi, orifligini ifodalovchi mezonlar haqida ham qimmatli fikr-mulohazalar yuritilgan. Uningcha, barkamol insonning eng muhim fazilatlaridan biri – xalqparvarlik, vatanparvarlikdir. Yurt tashvishi bilan yashab, xalqqa ko'p foyda yetkazgan kishini chinakam xalqparvar odam deb hisoblaydi.

Shoir barkamol insonni Xudo darajasiga ko'taradi. Chunki barkamol inson – mustaqil fikrlash qobiliyatiga ega, u hech kimdan qo'rqmaydi. Mustaqil fikr yuritish, aql-farosat bilan birga o'zida barcha insoniy fazilatlar, xislatlarni mujassamlashtirgan. Navoiyning fikricha, barkamol inson ma'naviy va ruhiy zulmga, kamsitishlarga chiday olmaydi. Chunki bunday kishi hamisha el-yurt tashvishi bilan yashaydi, odamlar dardini o'ziga dard deb biladi. Hamma narsadan inson degan zotning manfaatini ustun qo'yadi.

Xulosa va takliflar. Jadidchilik harakatining yetuk namoyandalaridan biri Abdulla Avloniy asarlarining bosh mavzusi – insonning o'zi buyuk qadriyat ekanligini odamlar ongiga singdirish, tushuntirish, ishonirish edi. Uning fikriga ko'ra, inson butun borliqning ko'rki va sharafidir. Inson o'z go'zalligi va murakkabligi bilan olamdagi barcha mahluqotlardan tubdan farq qiladi. Inson – butun mavjudotning sohibidir. Chunki insonning aql-zakovati bor. U shu qudrat yordamida ilm egallaydi, ilmi tufayli butun dunyoni boshqaradi. Aql – insonning piru-komili, murshiduyagonasidir. Ruh – ishlovchi, aql – boshlovchidir. Inson o'zining aql-farosati tufayli boshiga tushadigan har qanday balo-qazodan saqlanadi deb fuqarolar, ayniqsa, yoshlar aqliy kamoloti haqida tinimsiz qayg'urish – insonparvar jamiyatning muhim vazifalaridan biri bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi [6.17].

Inson aqliy kamoloti haqida qanday qayg'urgan bo'lsa, uning idroki to'g'risida ham shuncha qayg'uradi. Idrok – inson fikrini o'stirishning, ziyraklikning asosi deb bilardi va inson yoshligidan o'z idrokini o'stirishga, uni mustahkamlashga alohida e'tibor berishi zarur deb hisoblaydi [6].

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ajdodlarimizning betakror merosi, umuminsoniy qarashlari va o'gitlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Zero, ular insonparvarlik va ma'naviy-axloqiy fikrlarga boy bo'lib, bozor iqtisodiyoti sharoitida barkamol va sog'lom avlodni tarbiyalashda, ularning ongiga milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirishda, milliy g'oyaning ildizlarini to'g'ri tushunishda, aqidaparastlik va terrorchilik xurujlariga qarshi kurashda katta ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Конрад Н.И. Запад и Восток. – М.: ИВЛ, 1966, 566-bet.
2. Forobiy. Risolalar. – T.: Fan, 1975. – B. 78-79.
3. Abu Nasr Forobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida. – T.: Yozuvchi, 2002, 12-bet.
4. Ibn Sino. Tib qonuni. 1-tom. – T.: Fan, 1954, 305-bet.
5. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Asarlar. 13-tom. – T., 1966, 222-bet.
6. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yohud axloq. – T., 1992, 17-bet.